

SZÁRAZ ORSOLYA

A kereszténység védőbástyája*

2010-ben *Magyar emlékezhelyek* címmel kétéves kutatási program indult a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében. A kutatócsoport egyik vállalása egy olyan internetes oldal létrehozása volt, amely a magyar emlékezhelyek folyamatosan bővíthető táráként funkcionál majd. A tervek szerint minden egyes emlékezhelyhez egy rövid tanulmány és dokumentumok kapcsolódnak. Jelen írás egy ilyen szócikk-típusú próbatanulmány bővített változata. Szerkezete, szempontrendszerre a kutatócsoport által meghatározott elveket követi, elsősorban ebben különbözik a kereszténység védőbástyájáról eddig készített összefoglalásoktól.¹

Az emlékezet tárgyának kora

Mint az köztudott, Pierre Nora az emlékezhelyek létrejöttét összekapcsolta a modern nemzetek kialakulásával. Elmélete szerint a múlt és a jelen közötti megszakítottság felismerése emlékezésre sarkallja a nemzeté szerveződött közösségeket, amely a folyamatosság érzését biztosító emlékezhelyek által valósul meg.² A közös emlékezésnek nemzeti identitásteremtő és -formáló szerepe van. Nora azonban nem tér ki arra, hogy milyen működés jellemzi az emlékezhelyek előtti időszak kollektív emlékezetét.

Az utóbbi években a kora újkorral foglalkozó nemzetközi kutatás több ponton is érintkezett ezzel a kérdéssel, amikor a nemzeti identitás korai változatait vizsgálta.³ A

* A tanulmány a Debreceni Egyetemen működő Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 számú pályázata keretében készült. Itt köszönöm meg a kutatócsoportok tagjainak, hogy értékes javaslatokkal és kritikai észrevételekkel segítettek a munkámat.

¹ TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1936, 297–351; VESZPRÉMY László, A „kereszténység védőbástyája” = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, V, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006, 336–337.

² Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között*, Bp., Napvilág, 2010, 13–14.

³ Vö. pl. David CRESSY, *National Memory in Early Modern England = Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. GILLIS, Princeton (N. J.), Princeton University Press, 1994, 61–73; Norman HOUSLEY, *Pro deo et patria mori: Sanctified Patriotism in Europe, 1400–1600 = War and Competition between States*, ed. Philippe CONTAMINE, Oxford – New York, Oxford University Press – Clarendon Press, 2000, 221–248; Philip SCHWYZER, *Literature, Nationalism and Memory in Early Modern England and Wales*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004; *Patria und Patriotien vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert*, hg. Robert von

haza és a nemzet, a patriotizmus és az identitás kérdésköreikhez kapcsolódva újra és újra megjelent a kollektív emlékezés és emlékezet problémája, de a Nora-féle koncepció szembesítése a kora újkorral nem történt meg.⁴ Magyarországon S. Varga Pál vázolt fel elméletet arról, hogy miben különbözik az emlékezhelyek előtti és utáni időszak. Szerinte a premodern és a modern emlékezet leglényegesebb különbsége a múlt és a jelen viszonyának érzékelésében van. A premodern a múltat és a jelenet egyetlen folyamatként kezeli, a múltat nem a jelentől különállónak és a felejtéstől megóvandónak tekinti, hanem példák olyan gazdag tárházának látja, amelyből a jelen fontos tanulságokat meríthet.⁵ Ez a megállapítás minden bizonnyal árnyalható, ehhez azonban olyan kutatásokra lesz szükség, amelyek a kora újkort az emlékezet, a múlthoz való viszony szempontjából vizsgálják. Jelen írásnak nem célja, hogy hipotéziseket fogalmazzon meg az emlékezhelyek előtti időszakra vonatkozóan, e rövid bevezetésben csupán jelezni kívántuk a probléma megoldatlanságát.

* * *

Azt tehát egyelőre nem tudjuk, hogy a Nora-féle elmélet hogyan fejleszthető tovább, kiterjeszhető-e az emlékezhelyek előtti korokra. Annyi azonban bizonyos, hogy ekkor is léteztek olyan kollektív tudatelemek, amelyek különösen fontosak voltak az etnikai és a vallási csoporttudat kialakulásában és fenntartásában. Ilyennek tekinthető a kereszténység védőbástyája eszme is, amely az iszlám és a kereszténység határterületein formálódott ki.

John Armstrong elmélete szerint a korai középkortól Európában élő két nagy civilizáció, az iszlám és a keresztény, két alapvető szempontból különbözött egymástól: életmódja (nomád/territoriális) és vallása tekintetében. Mindkettő olyan, valláshoz kötött legitimációs mítoszt teremtett magának, amely a különbségeket, kettejük ellentétét és saját identitásuk védelmének szükségességét hangsúlyozta. Így született meg a keresztény *miles fidei Christiane/defensor fidei* (a keresztény hit katonája/védőmezeje) és iszlám megfelelője, a *ghazi*, az iszlám szent háború harcosa. A két közösség egymás állandó referenciapontjává vált, az egymással való szembenállás pedig identitásképző erővé. A határterületek védelme mindkét fél számára mitikus magasságokba emelkedett, s az

FRIEDEBURG, Wiesbaden, Harrassowitz, 2005; *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden – Boston, Brill, 2010.

⁴ Egyetlen helyen találkoztam ezzel a kérdéssel, a Leideni Egyetem Történettudományi Kutatóintézetében fogalmazta meg azt kutatási tervében: *Collective Identities and Transnational Networks in Medieval and Early Modern Europe* (research project), University of Leiden, Research Institute for History. <http://www.hum.leiden.edu/history/talesoftherevolt/approach/approach-1.html> (Letöltés ideje: 2012. július 11.).

⁵ S. VARGA Pál, „... keresztetek alkalmat a hajdanra visszanezhetni...”: Mohács emlékezhelyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában = *Loci Memoriae Hungaricae: A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. VARGA Pál et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (megjelenés alatt).

ott élőkben kiválasztottság-tudatot, felsőbbrendűséget alakított ki, amely tekinthető a nemzeti identitás egy sajátos, korai változatának is.⁶

Az iszlám oldalon ennek egyik példája Bosznia, amelynek önreprezentációjában a 15. századtól kezdve – miután területének egyre nagyobb része került az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, és megkezdődött a lakosság iszlamizációja – rendre feltűnt az iszlám védőbástya szerepe.⁷ A határ másik oldalán a kereszténység védőbástya szerepe jelent meg,⁸ amely akkor terjedt el és vált hangsúlyossá, amikor a keresztények és a muzulmánok a harctéren is összemérték erejüket: a 11–13. századi keresztes háborúk, a 13. századi tatárjárás és az Oszmán Birodalom 14. században kezdődő európai terjeszkedése idején. Az eszme hordozójává elsősorban a muzulmánok elleni harcokban részt vevő népek és országok váltak: például a Jeruzsálem felszabadításáért küzdő franciák, a mórrok kiűzéséért harcoló spanyolok, majd a törököknek útját állni akaró Albánia, Szerbia, Horvátország, Lengyelország és nem utolsósorban Magyarország.⁹

Az emlékezés kora I.: az emlékezhelyek előtti kollektív emlékezet

Földrajzi helyzete miatt Magyarországon a kereszténység felvétele után korán megjelent a kereszténység védőbástya szerepe, a magyar uralkodó pedig a *defensor fidei*, az *athleta Christi* (Krisztus bajnoka) vagy a *miles fidei Christiane* kiválasztott szerepét vet-

⁶ John A. ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982, 90–92. Magyarország határhelyzetéről: ÖZE Sándor, *A határ és a határtalan: Identitásелеmek vizsgálata a 16. századi magyar útközözőzóna népességénél*, Bp., METEM, 2006.

⁷ Ivo ŽANIĆ, *The Symbolic Identity of Croatia in the Triangle Crossroads–Bulwark–Bridge = Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, ed. Pål KOLSTØ, London, Hurst & Company, 2005, 42–45; Srećko M. DŽAJA, *Bosnian Historical Reality and its Reflection in Myth = Uo.*, 113–114.

⁸ Az általam használt munkákban az „antemurale christianitatis” kifejezés legkorábbi megjelenését 1143-ban Clairvaux-i Szent Bernátnál regisztrálták, aki az Edessa városát a muzulmánoktól védő frankokra használta azt. Lásd ŽANIĆ, *i. m.*, 37. Nem zárhatjuk ki, sőt feltételezhetjük, hogy létezik ennél korábbi használata is.

⁹ Albánia vonatkozásában: Arrigo PETACCO, *L'ultima crociata: Quando gli ottomani arrivarono alle porte dell'Europa*, Milano, Mondadori, 2007, 43; Cecilie ENDRESEN, „Do not look to church and mosque”? Albania's post-Communist clergy on nation and religion = *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, hg. Oliver Jens SCHMITT, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, Peter Lang, 2010, 249–250; Szerbia: Ana ANTIĆ, *The Evolution of Boundary: Defining historical myths in Serbian academic and public opinion in the 1990s = Myths and Boundaries...*, *i. m.*, 191–222; Horvátország: ŽANIĆ, *i. m.*; Darko NOVAKOVIĆ, *Quis servabit servatores: Guerra e pace nella letteratura umanistica croata = Guerra e pace nel pensiero del Rinascimento*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, Casati, 2005, 493–506; Lőkös István, *A Judit- és Holofernéz-téma a horvát és a magyar reneszánsz epikában = L. I., Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok: Tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997, 48–49; Lengyelország: HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992; Norman DAVIES, *Polish National Mythologies = Myths and Nationhood*, ed. Geoffrey HOSKING, George SCHÖPFLIN, London, Hurst & Company, 1997, 145.

te magára.¹⁰ Ez a hagyományosan keresztény uralkodói feladat a törvényekben magát *defensor Christianitatis*nek nevező Szent István esetében még a magyar pogányokkal való hadakozást jelentette,¹¹ Magyarország későbbi királyainak azonban már elsősorban a kereszténységet kívülről veszélyeztető ellenségekkel kellett felvenniük a harcot.

Első adataink a tatárjárás idejéből valók. 1238-ban IX. Gergely pápa IV. Bélát „fortis athleta Christi”-nek nevezte.¹² A magyar király az újabb tatárveszély idején, 1250 körül a pápának írt segélykérő levelében az országot a kereszténység kapujaként emlegette, amelyen keresztüljutva a tatárok könnyen előzönlik egész Európát. Ez a helyzet a későbbiekben – a közvetlen tatárfenyegetés elmúltával is – érvként szolgált IV. Béla számára, amikor kedvezményeket és engedményeket igyekezett elérni a pápánál.¹³

A római egyházfők szívesen megerősítették a magyar uralkodókat ebben a szerepben, azaz elvárták tőlük a keresztény hit védelmét mind a pogányokkal, mind az eretnekekkel szemben.¹⁴ 1356-os levelében VI. Ince pápa az eretnekek elleni harcra buzdítva, Nagy Lajos királyt Krisztus bajnokaként dicsőítette.¹⁵ A ‘kereszténység pajzsa és védőfal’ kifejezés eddigi legkorábról ismert megjelenésének helye is egy pápai levél: 1410-ben a török elleni harcban szerzett érdemeiért Luxemburgi Zsigmond kapta ezt a címet XXIII. János ellenpápától.¹⁶ A magyar uralkodó maga is tudatosan vállalta, hogy „advocatus et defensor Ecclesiae” legyen.¹⁷

A török balkáni előrenyomulása következtében Magyarországnak a kereszténység védelmében betöltött szerepe is egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A védőbástya toposz használata egyrészt vallási-ideológiai funkciót töltött be, azaz a keresztény Európa török elleni harcának eszmei alapjait teremtette meg, másrészt viszont politikai és katonai célokat szolgált, szövetségeseket és segítő haderőt toborzott.

A magyaroknak helyzetükből adódóan létérdekük volt, hogy közösségi önképük részévé tegyék ezt a szerepet. A pápa és elsősorban azok az államok, amelyek a magyar bástya elestével veszélybe kerültek volna, abban voltak érdekelték, hogy megerősítsék az országot ebben a hivatásban, hiszen saját területi épségük függött tőle.¹⁸

¹⁰ A kereszténység védőbástyája eszme történetéről az 1. jegyzetben felsorolt munkákon kívül lásd BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*, Bp., Bethlen-nyomda, 1937; ÖZE, *i. m.*, 43–51; Uő, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 1995, 143–173.

¹¹ *Szent István király Intelmei és Törvényei*, Bp., Szent István Társulat, 2003⁴, I. 13., 45.

¹² TERBE, *i. m.*, 307.

¹³ Vö. BEREND Nóra, *Magyarország, a kereszténység kapuja: egy ideológia születése = Tatárjárás*, szerk. NAGY Balázs, Bp., Osiris, 2003, 612–620.

¹⁴ TERBE, *i. m.*, 304–309.

¹⁵ HOPP, *i. m.*, 12.

¹⁶ TERBE, *i. m.*, 304.

¹⁷ HOPP, *i. m.*, 15.

¹⁸ Vö. GYÓRY János, *A kereszténység védőbástyája: Magyarország képe a XVI. századi francia irodalom-*

Amikor 1440-ben I. Ulászló lengyel uralkodót magyar királlyá koronázták, ünneplés keretében hirdette ki, hogy Lengyelország és Magyarország küldetése azonos: mindkettő a keresztények kőfala és pajzsa a barbárok ellen.¹⁹ A török ellen vezetett hadjáratának parancsnoka, Hunyadi János a győztes keresztény hadvezér típusává vált.²⁰ Így mutatja őt be történeti munkájában Petrus Ransanus, így jelenik meg a pápai levelekben és a Janus Pannonius által írt Hunyadi-sírfeliratban is.²¹ Ezt a képet erősíti Aeneas Sylvius Piccolomini V. Miklós pápának írt levele, amelyben Hunyadinak a rigómezei csata előtt elmondott buzdító beszéde a keresztény hadvezéri küldetéstudat kifejezéseként tűnik fel. Ennek a Hunyadi János személyében megtestesülő eszmének ikonográfiai változata is ismert, a Thuróczy-krónikában találjuk meg.²² A halála után született gyászversek szintén a kereszténység védőbástyájaként emlékeznek meg róla.

Ahogy a győztes hadvezérek (Hunyadi János, Kinizsi Pál stb.), úgy a győzelmek helyszínei is alkalmasak voltak arra, hogy a magyarság sikeresen teljesített küldetését példázzák. Ezen túl más jelentést is hordoztak: azt bizonyították, hogy a török legyőzhető, ezért érdemes harcolni ellene. Így lett a törökellenes propaganda része Szeben, miután Hunyadi János vezetésével 1442-ben sikeresen állt ellen a török ostromnak. A várost IV. Jenő pápa az „egész kereszténység mentsvára és védőbástyája” elnevezéssel illette. Még látványosabban mutatkozik meg ez a jelentés Nándorfehérvár esetében, ahol a győzelemre emlékeztetést egy rítus, a III. Callixtus elrendelte déli harangszó tette – kisebb funkcióváltozással – egészen napjainkig élővé.

Miután 1453-ban Konstantinápoly elesett, Európában egyre nagyobb aggodalommal tekintettek a *Respublica Christiana* keleti felére. Ebben az időszakban szaporodtak meg azok a felhívások, amelyek a keresztény államokat sürgették, hogy kapcsolódjanak be a török elleni háborúba. A 'Magyarország a kereszténység védőbástyája' toposz retorikai eszközzé vált, és politikai-katonai tervek szolgálatába állt. Ezt alkalmazta számos írásban Piccolomini, amikor azt hangoztatta, hogy Magyarország a keresztény hit pajzsa, ezért Európának saját érdekében segítenie kell a magyaroknak.²³

ban, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1933; CSERNUS Sándor, *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország: 13–15. század*, Bp., Osiris, 1999, 215–263; HORVÁTH Magda, *A török veszedelem a német közvéleményben*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1937; JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; „Magyarország mint a nyugati kereszténység védőbástyája”, összegyűjtötte és kiadásra rendezte ARTNER Edgár, közreadja SZOVÁK Kornél, TÖRÖK József, TUSOR Péter, Bp. – Róma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2004.

¹⁹ HOPP, *i. m.*, 17.

²⁰ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 13.

²¹ HOPP, *i. m.*, 29.

²² GALAVICS, *i. m.*, 12, 63.

²³ „Ungari, qui hactenus nostrae fidei clypeus, nostrae religionis murus fuere.” Idézi HOPP, *i. m.*, 26. Piccolomini szerepére a kereszténység védőbástyája jelző elterjesztésében lásd MARTON József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*, ItK, 2006/5, 469–477.

Hunyadi Mátyás uralkodásának idején a kifejezés két formában jelent meg. Egyrészt a ‘Magyarország a kereszténység védőbástyája’ formula közhellyé vált, köszönhetően a török felett aratott győzelmeknek; másrészt használatát különböző politikai-hatalmi érdekek motiválták. Utóbbi diplomáciai iratok, levelek, humanista orációk, versek, történeti munkák egész sora bizonyítja, melyek a funkciók változatosságára is rámutatnak. A magyarság törökellenes küldetésére hivatkozik a pápa, amikor célja, hogy Mátyás ne II. Frigyessel háborúzzon, hanem a törökkel, de ugyanezt teszi akkor is, amikor a keresztény uralkodókat szólítja fel összefogásra a pogány ellen. Mátyás is nyomós érvként alkalmazza, amikor a keresztény Európához fordul segítségért: ha ugyanis a védőbástya ledől, szabaddá válik az út a török előtt. Uralkodása vége felé azonban más kontextusban és más funkcióval is előkerül a kereszténység védelme. Közismert, hogy a magyar uralkodó figyelmét az utolsó években Corvin János trónöröklésének biztosítása kötötte le. Ebben kétféle módon lehetett segítségére mindaz, amit ő és családja tett ezen a téren. Egyrészt megmutatta, hogy e hivatás beteljesítése a királyi trónig való felemelkedést is lehetővé teszi, másrészt ígéretet fogalmazott meg a jövő számára: a Hunyadiak családi örökségüknek és szent kötelességüknek tekintik a török elleni harcot, erről az örökösök sem mondanak le. Ezt az üzenetet hivatottak közvetíteni például a Mátyás megbízásából készített történetírói munkák, Bonfini vagy Thuróczy krónikái. Mátyás azonban, ha politikai céljai úgy kívánták, attól sem riadt vissza, hogy a törökök és a magyarok közös szkíta származását hangoztassa, azaz egy időre zárójelbe tette a két népet elválasztó valláskülönbséget és a kereszténység védőbástyája szerepét.²⁴

A 15. században Magyarország kereszténységet védő küldetésére elsősorban diplomáciai dokumentumokban hivatkoztak, más műfajokban ritkábban,²⁵ a képzőművészetben pedig a védőbástya gondolata csak közvetetten jelent meg. Nincs olyan ábrázolásunk ebből a korból, amely képi megjelenítése lenne ennek az eszmének, azonban sok olyan alkotás van, amely a *miles fidei Christiane* alakját állítja elénk (pl. a már hivatkozott Thuróczy-krónika), vagy megőrökíti a korabeli harcokat. Céljuk kettős: tájékoztatnak és a harc szükségességét propagálják.²⁶

Mátyás halála után a magyarság a korábbi győztes szerepet kénytelen volt a mártír és az áldozat szerepével felcserélni,²⁷ a keresztény államok segítsége ugyanis továbbra is késett. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Magyarországon belül sem volt egység, az országot megosztották az érdekellentétek. Egyre hangosabbak voltak a segélykiáltások: II. Lajos és követei Magyarország védőbástya-szerepét felemlegetve próbáltak támoga-

²⁴ FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 32–34.

²⁵ IMRE, *i. m.*, 99–100.

²⁶ GALAVICS, *i. m.*, 8.

²⁷ Aleida Assmann a nemzet számára három kitüntetett szerepet jelölt meg: a győztesét, a mártírét és az áldozatét. Megállapítása érvényes a magyar nemzeti emlékezet vonatkozásában is. Vö. Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, C. H. Beck, 2006, 64–84.

tást szerezni Európától, a magyarokat a győztes hitvédő, Mátyás emlékével biztatták a harcra. A mohácsi csatavesztés és főleg Buda török elfoglalása után azonban világossá vált, hogy Magyarország többé már nem képes megvédeni a kereszténységet.

Elindult az okok feltárása, amely bűnbakkereséshez vezetett. Az európai közvéleményben a magyarokat hibáztató hangok is megszólaltak. A német humanista, Johannes Cuspinianus vádjaira Brodarics István válaszolt, és emlékeztetett rá, hogy a magyarok több mint ötszáz éve védelmezik saját vérükkel a keresztény társadalmat.²⁸ Magyarországon a katolikusok és a protestánsok eltérően vélekedtek a kialakult helyzetről és a megoldási lehetőségekről, legtöbbször egymásra mutogattak. A katolikusok úgy vélték, hogy a protestánsok eretneksége vezetett a katasztrófához. Az új hit képviselői a katolikusok bűneiben találták meg a magyarázatot, és abban, hogy azok képtelenek az igaz hit felismerésére. Egy dologban azonban gyakran egyetértettek: a török terjeszkedését Magyarországon az egész nép erkölcsi romlása, sok-sok bűne miatt büntetésként rendelte el az Úr.²⁹

A két felekezet eltérően ítélte meg a török elleni harcot. A protestáns álláspont nem volt egyértelmű, maga Luther is többször változtatott a sajátján.³⁰ A mohácsi csatavesztés és Bécs első török ostroma előtt Luther még ellenezte a török ellen vezetett kereszties háborút, mert úgy tartotta, hogy a török Isten büntetése a bűnök miatt: ezért az egyetlen lehetséges megoldás nem a harc, hanem a bűnbánat. A háttérben azonban az a félelem is meghúzódott, hogy a török elleni hadjáratok során Róma hatalma megerősödik. 1526 és 1529 után, amikor a török már Németországot is veszélyeztette, a reformátor álláspontja is módosult. Luther ekkor már harcra buzdított a török ellen, de a háborút a császár és a világi hatalom hatáskörébe utalta, az egyszerű keresztény feladatát pedig a bűnbánatban jelölte meg.³¹

Magyarországon sem volt ismeretlen a bűneiért a népre lesújtó Isten képe. Egyik első megjelenési helye Rogerius *Siralmas éneke*.³² Használatára a későbbiekben is találunk példát,³³ de általánosan elterjedté a 16. századi protestáns szövegekben vált.³⁴ A protestáns szerzők a védőbástya toposzt azonban csak ritkán, és akkor is Istenre, nem pedig a magyarságra vonatkoztatva alkalmazták. Maga Luther is tiltotta, hogy bárki, így például a művében példaként felhozott magyarok magukat a kereszténység védelmező-

²⁸ BRODARICS István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*, Bp., Magvető, 1983, Előszó az olvasóhoz.

²⁹ Az isteni büntetésként küldött ellenség gondolatának ősi voltáról lásd FODOR, *i. m.*, 26.

³⁰ A törökellenes harc protestáns megítéléséről lásd IMRE, *i. m.*, passim.

³¹ HORVÁTH, *i. m.*, 12–13, 28–37. ÖZE, „Bűneiért bünteti...”, *i. m.*, 102–106.

³² ROGERIUS mester váradi kanonok *Siralmas éneke*, ford. SZABÓ Károly, Pest, Ráth Mór, 1861, 84.

³³ Lásd pl. Laskai Osvát *Gemma fidei* c. munkájának előszavát. MADAS Edit, *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében: Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációs kötetének előszava = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 52–53.

³⁴ Vö. ÖZE, „Bűneiért bünteti...”, *i. m.*, passim.

inek nevezzék. Ez lehet az egyik oka annak is, hogy azok a szövegek, amelyekben Magyarország ebben a szerepben jelenik meg, nagyrészt latinul születtek, s csak kisebb részüik íródott anyanyelven.³⁵

A katolikusok a 16. század végétől viszont a Patrona Hungariae eszmét propagálták egyre erőteljesebben. Ez jól alkalmazhatónak bizonyult a protestánsokkal szemben azokban a vitákban, amelyekben az ország Mohács utáni állapotának felelőseit keresték.³⁶ A Patrona Hungariae gondolat a katolikus érvelés állandó eleme lett: a Magyarországra zúduló bajok okai a protestánsok voltak, akik megsértették és elhagyták a Magyarországot védő Mária kultuszát.

Azok a szerzők, akik nemcsak vallási-felekezeti síkon tárgyalták a törökellenes háború kérdését, hanem gyakorlati-politikai szempontból is, a magyar népet széthúzó természete miatt ostorozták. Magyarország mint a kereszténység védőbástyája mindkét esetben a közeli múltból, tündöklő példaként, intő tanulságként és a siralmas jelenlaponként emelkedett ki.³⁷

Más funkciót kapott az ország azokban a kontextusokban, amelyek szintén politikaiak voltak, de üzenetük a külföldnek szólt. A követi beszédekben, melyeknek célja Európa segítségének megnyerése volt a török elleni harchoz, még mindig érvként használták Magyarország egykori dicső, keresztényvédő szerepét, miközben a német közvéleményben ez már csak Germánia védelmét foglalta magába.³⁸

Arra is találunk példát, hogy a kereszténység védőbástyája gondolat bizonyos körök hatalmi érdekeinek a képviselőjében tűnik fel. A trónért folyó küzdelemben a Ferdinánd melletti propaganda a Habsburgokat a kereszténység védőbástyáinak szerepébe helyezte,³⁹ míg Szapolyait istentelen gonoszként emlegette, aki szövetségre lépett a kereszténység ellenségével. Az is a Habsburgok dinasztikus céljait szolgálta, hogy Habsburg Mária elhunyt férjét, II. Lajost mártírként, saját családját pedig a kereszténység vé-

³⁵ IMRE, *i. m.*, 166–172.

³⁶ TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002, 11–54, különösen 29, 53.

³⁷ „Emitt pedig minket, roskadt pannónokat / földönfutóvá kényszerít / török nemzetség vad heves dühe, mivel / erőnk egészen elfogyott / Krisztusnak szent hitét valló főemberek / viszálya, széthúzása közt.” OLÁH Miklós, *A mostani évszázadra = Janus Pannonius, Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 332. „Pannónok, széthúzón őrizi mindegyikötök / fegyverrel jogait, mint-ha királyi jogart, / szítva könyörtelenül belháborukat honotokban / és felemészttve, haszon nélkül, erőiteket.” VERANCSICS Antal, *A magyarokhoz = Uo.*, 341–342. „Nagy Hunyadi s Mátyást emlékeitekben idézem, / még nevüktől is megremegett a török. / Széthúzás titeket s egyenletlenség ne zavarjon: / egybe segítségül hajtson a honszeretet.” ZSÁMBOKY János, *Egységben az erő, A magyar főurakhoz = Uo.*, 367–368.

³⁸ HORVÁTH, *i. m.*, 54–63; IMRE, *i. m.*, 154.

³⁹ A Habsburgok és az Oszmánok közötti versengésről, amely nemcsak két nagyhatalom, hanem két, egymással határos civilizáció küzdelmét is jelenti lásd ÁGOSTON GÁBOR, *Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció*, *Történelmi Szemle*, 2003/1–2, 1–24.

dőbástyájaként igyekezett megjeleníteni.⁴⁰ 1575-ben másfajta hatalmi erőterben hivatkoztak újra a magyarok e küldetésére, ekkor Báthory István lengyel királlyá választása mellett érvelve. Blandrata György orációjában nemcsak a két nép közös feladatának nevezte a kereszténység védelmét, hanem ugyanezzel védekezett a Báthoryt ért vádakkal szemben is, melyek őt törökbarátnak mondták.⁴¹

A 16. században a nagyobb diadalok és a magyarok hősiességét bizonyító összecsapások után fel-fellángolt a hit, hogy Magyarország továbbra is képes a nyugatabbra fekvő keresztény államok pajzsa lenni. A kereszténység védőbástyája címet megkapta Eger és Szigetvár is, Zrínyi Miklós hősieis önfeláldozását egész Európa a kereszténység védelme érdekében vállalt hősieis tettként értékelte.⁴² Tiszteletére 1587-ben albumot adtak ki, amelyben a kereszténység hős védelmezőjeként mutatták be. Zrínyi keresztény hérosszá emelése a következő században is folytatódott: ennek irodalmi példája a *Szigeti veszedelem*, képzőművészeti megjelenítése pedig a *Zrínyi Miklós apoteózisa* címet viselő festmény.⁴³ A szigetvári ostromról és hősről készített szöveges és képi ábrázolások a tájékoztatás mellett a török elleni harcra való mozgósítás eszközei voltak.

A 17. századi Habsburg-reprezentációban egyre inkább megmutatkozott az a szándék, hogy a dinasztia – a magyarokat kizárva és velük szemben – önmagát azonosítsa a kereszténység védőbástyájának szerepével. Jó példa erre a Bocskai-felkelés idején alkalmazott Habsburg-propaganda, amely a magyarokat nemcsak megfosztotta ettől a szerepkörtől, hanem egyenesen a kereszténység ellenségeként állította be őket. Ugyanakkor a magyarok politikai argumentációjában is megtaláljuk a sajátuk érzett védőbástya szerepre történő hivatkozást: Bocskai 1605-ös kiáltványában azzal vádolta II. Rudolfot, hogy éppen ő az, aki romba döntötte Magyarországot, amely évszázadokig a kereszténység védőbástyája volt.⁴⁴ Bocskai azonban másutt Erdély hivatásáról nyilatkozott úgy, hogy az „legerősebb paizsa az mi nemzetségünk megmaradásának, – abból várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetünknek”.⁴⁵ Két tendencia egyidejű érvényesüléseként is értékelhető ez a kijelentés: 1) ebben az időszakban a magyarság számára egyre inkább saját népe és nem a kereszténység vé-

⁴⁰ BÁRÁNY Attila, *Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban = Loci Memoriae Hungaricae, i. m.* (megjelenés alatt).

⁴¹ HOPP, *i. m.*, 137.

⁴² Egerre lásd pl. Rimay János ajánlását, amelyet a Balassi Bálint halálára írt gyászvers-ciklushoz írt: *Janus Pannonius... , i. m.*, 831. Szigetvárra: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 130–138.

⁴³ A képről lásd GALAVICS, *i. m.*, 24, a festményt a szerző a kötet végén található illusztrációk között közli: ez a 3. színes kép. A festmény internetes elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index720.html> (Letöltés ideje: 2012. július 11.)

⁴⁴ „Most azonban, minden várakozás ellenére, a kereszténységnek ez az ércfala megdőlt. Ami pedig a leg-sajnálatosabb: nem az ellenség ereje döntötte és zúzta szét, hanem az, akinek előharcosnak kellett volna lennie, akit védelmezőjüknek és bosszúállójuknak tekintettek, az ásta alá és eltúrte pusztulását: választott és felesküdtött királyuk, Rudolf...” Bocskai kiáltványát közli: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*, szerk. SINKOVICS István, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, 285–300, az idézett rész a 287. lapon.

⁴⁵ Idézi BENDA, *i. m.*, 81.

delme vált elsődleges feladattá;⁴⁶ 2) ekkorra már a királyság és a fejedelemség összetartozásának tudata nagyrészt eltűnt, de megmaradt az egységes magyar nemzeté.⁴⁷

A 17. század második felében Zrínyi Miklós katonai sikerei újra felébresztették a hitet, hogy a török kiűzhető Magyarországról. Győzelmeitől volt hangos a magyarországi és az európai közvélemény is.⁴⁸ Alakja már életében összefonódott a kereszténység védelmezője szereppel, a halála után keletkezett szövegek is így emlékeznek meg róla. Ő az, aki már a felekezeti ellentéteken felülemelkedve gondolkodott a magyarság sorsáról,⁴⁹ hirdette és meg is testesítette a barokk kor *athleta Christi* eszményét.⁵⁰ Talán éppen az ő hőies helytállásának köszönhetően erősödött meg újra Európában a Magyarországot a kereszténység védőbástyájával azonosító gondolat, amelynek szépen kimunkált ábrázolása az az ismeretlen művésztől származó rézmetszet, amely éppen ekkor, a 17. század második felében készült.⁵¹

A század végén, Zrínyi halálát követően egyre nőtt a magyar nemesi elégedetlenség, mivel egyre világosabban látszott, hogy a Habsburgok részéről nincs meg a politikai akarat Magyarország felszabadítására. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a Habsburgok erőszakosan léptek fel a protestánsok ellen. Az elégedetlenek Thököly Imrében találták meg vezérüket, akinek a törökkel kötött szövetsége miatt Magyarország elvesztette védőbástya szerepét, és helyette a kereszténység ellensége titulust kapta meg Európában.⁵² Thököly – követei révén – elutasította ezt a véleményt, és a Habsburg császárra hárította a felelősséget azért, hogy a kereszténység újra komoly török fenyegetésnek van kitéve. Indoklásából egyértelműen kiderül, hogy a magyarság szabadságjogai előbbre valók a kereszténység érdekeinél.⁵³ Buda felszabadítását az egész

⁴⁶ *Uo.*, 55.

⁴⁷ PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* = P. K., *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995, 222–232.

⁴⁸ PÉTER Katalin, „Zrínyi Miklós angol rajongói” = *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, kiad. Kovács Sándor Iván, Bp., Zrínyi, 1987, 27–63; TÓTH Zsombor, „Fun-Club” Zrínyi, 1664. (Megjegyzések a Zrínyi-kultuszhoz az angol nyelvű életrajz tükrében) = *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 211–224. Lásd még Bene Sándor tanulmányait és forrás-kiadásait.

⁴⁹ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = B. I., *Mars és Pallas között*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 49–52.

⁵⁰ BITSKEY István, *Virtus és poézis (Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben)* = B. I., *i. m.*, 203–238; UŐ, *Pázmány Péter prédikációja Szent Mártonról* = *Historicus Societatis Iesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007, 235–244.

⁵¹ Ismeretlen művész, *Magyarország a kereszténység védőbástyája*, rézmetszet, 17. század második fele, Magyar Nemzeti Múzeum = *A magyar kereszténység ezer éve: Hungariae Christianae Millennium*, szerk. CSÉFALVAY Pál, Maria Antonietta DE ANGELIS, Bp., Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, 2001, 344.

⁵² Lásd KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., Akadémiai, 1976.

⁵³ *Uo.*, 51–52.

keresztény világ ünnepelte, s az esemény arra is kiváló alkalmat adott, hogy a Habsburgok bizonyítsák, ők a kereszténység valódi védelmezői. E gondolat elterjesztésében elsősorban a jezsuiták voltak a segítők.⁵⁴

A Rákóczi-szabadságharc is hozott módosulást az eszme működésében. Immár nem azért kérték Isten segítségét a védőbástya újbóli felépítéséhez, hogy az a töröknek álljon ellen, hanem hogy a magyar szabadságot védelmezze a németekkel szemben.⁵⁵ A diplomáciai tárgyalások során azonban az európai uralkodók támogatását megszerzendő még mindig hivatkoztak a kereszténység védelmére. Ráday Pálnak – akit II. Rákóczi Ferenc 1704 elején küldött XII. Károlyhoz és I. Frigyeshez – biztosítania kellett a két uralkodót arról, hogy „Magyarország nem akar török segítséget elfogadni, sőt az a szándéka, hogy továbbra is megmarad a kereszténység védőbástyája szerepben az oszmán birodalommal szemben.”⁵⁶

Már a 17. század végétől kezdve, de a 18–19. században még gyakrabban állították azt, főleg német szerzők, hogy Magyarország kulturális elmaradottságának oka a magyarság tudományokra és művészetekre való alkalmatlansága. A magyar szerzők cáfolatukban szívesen hivatkoztak a török ellen vívott évszázados küzdelemre, amely szertintük megakadályozta, hogy Magyarország tudományos és kulturális téren kiemelkedő teljesítményt érjen el. Ennek bizonyítékát abban látták, hogy az ország utolsó kulturális virágkora Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére esett.⁵⁷

A német–magyar ellentét a 18. század végén már olyan példát is kínál, amelyben a védőbástya gondolat kereszténységgel való kapcsolata egyáltalán nincs meg: a magyarság a németeknek ellenálló bástyává alakul át.⁵⁸

Az emlékezés kora II.: emlékezet az emlékezhelyek korában

A 19. században történik meg a kereszténység védőbástyája eszme végleges átalakulása: a korábban két csoport vallási szembenállására épülő struktúrából tartalmilag csak a védőbástya marad meg, a változatlan formai keret pedig bármilyen közösség

⁵⁴ A jezsuiták trencsényi ünnepségéről lásd GALAVICS, *i. m.*, 119. A jezsuiták szerepéről: Maria GOLOUBEVA, *The glorification of Emperor Leopold I in image, spectacle and text*, Mainz, Philipp von Zabern, 2000, passim.

⁵⁵ Lásd pl. Rákóczi Ferenc énekét: „Építs föl, Úristen, megromlott oszlopát / Szegény magyaroknak megromlott bástyáját! // Isteni erőddel add meg szabadságát, / Emeld föl még egyszer tündöklő zászlóját!” *A kuruc küzdelmek költészete: II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 467.

⁵⁶ *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1980, 62.

⁵⁷ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... : Egy szállóige történetéhez*, Bp., Akadémiai, V–VI. fejezet.

⁵⁸ „Minden tehetséget egyedül csak mind arra szentelem, valami csak magyarság. Ehhez képest, ámbar minden költségemből kifogytam is, [...] és csak égi madár módra tengődvé élek is, eltökéltem, [...] hogy én itt maradok a magyarság szélén megmozdíthatatlan ellenkőfalul a németeknek.” Barczafalvi Szabó Dávid 1789-ben Dugonics Andrásnak írt levelét idézi: TERBE, *i. m.*, 325.

behelyettesíthetőségét megengedi. Így lesz például 1802-ben II. Ferenc osztrák császár és magyar király országgyűlési beszédében Magyarország a Monarchia védőbástyája, amikor az uralkodónak a magyarok segítségére van szüksége Napóleon hadai ellen.⁵⁹

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, majd a közvetlenül azt követő évtizedekben is az emlékezhely jelentése – többféle, de egymáshoz javarészt hasonló változatban – Magyarország és más nemzetiségek viszonyában konstruálódott meg. 1848-ban Petőfi Sándor a Kárpát-medence nemzetiségeit szélsőséges hangulatú, erősen nacionalista és agitatív versben (*Élet vagy halál!*) emlékeztette arra, hogy évszázadokon át a magyarok védtek meg őket a töröktől, amit ők úgy hálálnak meg, hogy az osztrák császár parancsára most rájuk támadnak.⁶⁰ A magyarok korábbi önfeláldozását magasztalja a költő egy hírlapi cikkében is, amelyben Magyarország immár nem a kereszténység, hanem az európai civilizáció védelmében betöltött szerepét hangsúlyozza.⁶¹

A magyar védőbástya több évszázados története – a szabadságharc leverése után – azt példázza Jókai Mór számára, hogy az ország sem akkor, sem Jókai korában nem számíthatott a környező és a távolabbi európai népek segítségére.⁶² Kossuth Lajos viszont új tartalommal töltötte meg az eszmét. Észak-amerikai és angliai körútja során elmondott beszédeiben az emlékezhelyet arra használta fel, hogy megújítsa, a kor hatalmi viszonyaihoz aktualizálja a magyarság nemzeti-történelmi küldetését. Így vált Magyarország az orosz elnyomás és terjeszkedés elleni védőgáttá.⁶³ Kossuth ellenséges civilizációként jelenítette meg az oroszokat, hogy nagyobb meggyőző erőt adjon beszédének, amelynek célja valójában az volt, hogy politikai és katonai támogatást szerezzen a magyarság ügyéhez.

Az ellenség tehát, akivel szemben ebben az időszakban Magyarország magára vállalta Európa védelmét, immár nem a török, hanem az orosz volt. A magyarság török-képe a Rákóczi-szabadságharcot követően, a bujdosók törökországi befogadásának hatására kezdett átalakulni, majd az ellenséges viszony baráttá vált az 1848–49-es szabad-

⁵⁹ Uo., 324.

⁶⁰ PÁNDI Pál, *Petőfi és a nacionalizmus*, Bp., Akadémiai, 1974, 169–174.

⁶¹ „...ha te nem mártírkodtál volna, magyar nemzet, most a török félhold vetne kísérteties fényt az európai műveltség romjaira.” Petőfi Sándor hírlapi cikkét (Márczius Tizenötödike, 1848. szept 17., 160. sz.) idézi TERBE, *i. m.*, 318.

⁶² „Midőn minden szomszédnak, románnak, szerbnek, németnek kezet kellett volna fogni a magyarral, hogy egy közös hatalmas ellenségtől megóvják a keresztyén világot, éppen akkor törtek legjobban mind ellene, s midőn minden magyar szívnek egyet kellett volna érteni abban, hogy vezérét örök ellensége ellen kövesse, mikor volt is ilyen vezér, akit kövessen, Hunyady János, éppen akkor húzott, ahány, annyi felé.” JÓKAI MÓR, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, I, kiad. TÉGLÁS Tivadar, VÉGH Ferenc, Bp., Akadémiai, 1969, 251.

⁶³ „Magyarország az isteni Gondviselés által arra van hivatva, hogy az egész európai földrész számára újra a civilizáció és a vallásszabadság elővédje legyen az orosz deszpotizmus rombolásai ellenében, mint ahogy egykor a kereszténység védőgátja volt az Izlám ellenében.” Idézi TERBE, *i. m.*, 328.

ságharc és a krími háború után.⁶⁴ Jelzi ezt az is, hogy az 1870-es években kezdődő, majd az 1880-as években intenzívvé váló „ugor–török háború” idején a magyar közvélemény a finnugor rokonság helyett inkább a törökkel rokonszenvezett.⁶⁵

Az 1877–78-as orosz–török háború hatására Magyarországon a kereszténység védőbástyájához kötött emlékezés alapjaiban változott meg. A magyarság török iránti rokonszenve és a szabadságharc leverésében segédkező oroszokkal szembeni ellenszenve új értelmezési keretbe helyezte a 15–17. századi törökellenes harcokat.⁶⁶ Jól mutatja ezt Jókai Mór *Zenta–Mohács* című verse is, amelyben a költő megbocsát a törököknek Mohácsért – az oroszok elleni harcokban mutatott hősiességük miatt. A versben a magyar–török harcok immár nem Magyarország kereszténységet védő szerepére emlékeztetnek, amelyet a mohamedán törökkel szemben töltött be, hanem dicsó és hősi események a két nép közös emlékezetében. A magyarságot és a törököket itt már semmi, még a valláskülönbség sem helyezi egymással ellentétes pozícióba, a törökbarátság pedig már nem szégyellni való dolog. Megszűnik tehát a két nagy civilizáció korábban feloldhatatlannak tűnő vallási alapú szembenállása. Ez a változás a korban nemcsak a szövegekben, hanem rituális szinten is megragadható: a zentaiak 1877–78-ban nem tartottak ünnepi megemlékezést a csata évfordulóján, hogy ily módon is kifejezzék rokonszenvüket a törökök iránt.⁶⁷

Azonban nem csak a magyarság török-képének átalakulása állhat annak háttérben, hogy a továbbiakban a védőbástya eszmében nem a kereszténység és az iszlám vallási szembenállására kerül a hangsúly. Az orosz–török háborút lezáró béke és kongresszus következményeképpen ugyanis az Oszmán Birodalom elveszítette balkáni területeinek jelentős részét, azaz a két civilizáció határa – az iszlám kárára – nagymértékben délkeletre tolódot. Az erőviszonyok ilyenfajta átrendeződése miatt a keresztény–mohamedán ellentét jelentőségét és aktualitását veszítette. Az 1920-as években az emlékezhely újra politikai célzatú jelentéstöbblettel kiegészülve bukkant fel. Magyarország múltbéli keresztényvédő harcát összekapcsolták korabeli bolsevizmusellenes szerepével.⁶⁸ Az 1920-as párizsi békekonferencián Apponyi Albert azzal érvelt Magyarország felosztása ellen, hogy az ország csak akkor tudja teljesíteni Európát védő hivatását, ha területi épsége megmarad,⁶⁹ másutt pedig világossá tette, hogy Magyarország jelenlegi feladata

⁶⁴ FODOR Pál, *Törökök magyar szemmel*, Magyar Tudomány, 2011 áprilisi szám. <http://www.matud.iif.hu/2011/04/03.htm> (Letöltés ideje: 2012. július 15.)

⁶⁵ PUSZTAY János, *Az „ugor–török háború” után*, Bp., Magvető, 1977, 92–107.

⁶⁶ Lásd pl. a Vasárnapi Ujság és a Kelet Népe, politikai napilap 1877–78-ban megjelent számaint.

⁶⁷ PEJIN Attila, *Lokális és/vagy nemzeti? Történelmi tudathasadásaink és emlékezetkieséseink = Bennünk élő múltjaink: Történelmi tudat – kulturális emlékezet*, szerk. PAPP Richárd, SZARKA László, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 126.

http://adattar.vmmi.org/fejzetek/194/3_kulturalis_es_tortenelmi_emlekezet.pdf (Letöltés ideje: 2012. június 21.)

⁶⁸ Vö. TERBE, *i. m.*, 332.

⁶⁹ „Ez a terület, amely Magyarországot alkotja és amely jogilag ma is Magyarország, századokon át rendkívül fontos szerepet játszott Európában, különösen Középeurópában a béke és a biztonság fenntartása tekintetében. A magyar honfeladást és a magyaroknak a keresztény hitre való áttérését megelőző évszáz-

„az orosz veszedelemmel” szembeni védelem.⁷⁰ Apponyi a szembenállást civilizatórikus jelleggel ruházta fel, miközben elsősorban Magyarország politikai érdekéről volt szó.

Trianon után az elcsatolt területek visszaszerzésére irányuló törekvések ellenben egészen más értelmezést kapcsoltak az ország védőbástya szerepéhez. Érvrendszerük állandó hivatkozási elemévé vált, hogy Magyarország a Nyugat védőbástyája volt, a Nyugat azonban hála és köszönet helyett magára hagyta és megcsonkította az országot.⁷¹ Az első világháború után megerősödött a turanizmus, amely keleti orientációt és nyugatellenességet hirdetett. A keleti irányultságú ideológia a magyarság ázsiai kötődését hangsúlyozta, aminek ellentmondott a kereszténység védőbástyája eszme, ezért ezt elhallgatták vagy más értelmezést kapcsoltak hozzá. 1939-ben például – amikor Buda visszafoglalásának 250. évfordulójának megünneplésére készültek – Kozma Miklós, a Magyar Távirati Iroda elnöke arra kérte Gömbös Gyulát, hogy „ne az jöjjön ki a műsorból, hogy a »kereszt« legyőzte a »félholdat«, mert ebből csak a Nyugat pozitív szerepe emelkedik ki. És éppen ma kell elgondolkozni, hogy »vajon tényleg olyan jó volt-e feláldozni a végtelenségig a magyarságot a nyugatért, amely így fizetett«. Az domborodjék inkább ki, hogy a »magyarság feláldozta önmagát a nyugatért, és ezt alapos oka volt utólag megbánni«.”⁷²

A törökbarárság jegyében a múltat újraírni szándékozó turanistákkal, azaz az általuk létrehozott ellenemlékezettel szemben Szekfű Gyula is fellépett. A kereszténység védőbástyáját nagy hangsúllyal hozta vissza a tudományos és politikai diskurzusba, s arra használta fel, hogy kimutassa: Magyarország mindig is a Nyugathoz tartozott, a keleti orientáció mindenkor elhibázott nemzetstratégia volt.⁷³

Az 1930-as években, Hitler hatalomra kerülését követően Magyarország egyre többször jelent meg a német terjeszkedés elleni bástyaként.⁷⁴ Az 1938-ban Budapesten meg-

zadokban hiányzott itt a nyugalom és a biztonság. Középeurópa a legkülönbözőbb barbár népek támadásainak volt kitéve. A biztonság csak attól a pillanattól fogva áll fenn, amikor a magyar védővonal kialakult. [...] A történelmi Magyarország töltötte be azt a feladatot, hogy oly államot tartva fenn, amelyben egyensúly és biztonság uralkodott, megvédte Európát a Keletről fenyegető veszedelmek elől. Ezt a hivatását tíz századon át töltötte be és erre egyedül organikus egysége képesítette.” *A Magyar Királyság Apponyi Albert gróf beszédeiben*, Bp., Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége, 1933, 13–14. (Tiltakozás Trianon ellen, 1920. január 26.).

⁷⁰ „Már a jogfejlődés és a szervezkedési elvek ezen sajátossága teljes önállóságra praedestinálta nemzetünket, mely önállóság nélkül nem rendezkedhetett volna be szabadon, saját helyzetének szükségletei szerint. De kívánta és kívánja ezt az önállóságot az a hivatás is, a melyet mint előretolt védelmi őrsége a nyugotnak betölteni hivatva volt és ma is – bár nem egymagában – teljesíteni hivatott. [...] Végre a Habsburg-ház útján jött létre az az állandó kapcsolat nyugoti országokkal, a mely túlélte a török veszedelmet és most egyik erősségünk az orosz veszedelemmel szemben.” APPONYI Albert, *A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában*, Bp., Franklin-Társulat, 1915, 15–16.

⁷¹ HANKISS Elemér, *Nemzetvallás = Monumentumok az első háborúból*, szerk. Kovács Ákos, Bp., Corvina, 1991, 64–90; ZEIDLER Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002.

⁷² GLATZ Ferenc, *Nemzeti kultúra, kulturált nemzet, 1867–1987*, Bp., Kossuth, 1988, 196.

⁷³ ŐZE Sándor, *Szekfű Gyula törökkoros munkássága = Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, szerk. PAKSA Rudolf, Bp., Argumentum – Eötvös József Collegium, 2007, 91–127.

⁷⁴ TERBE, *i. m.*, 325.

rendezett Eucharisztikus Világkongresszus, bár eleinte azt a kommunizmus elleni állásfoglalásnak szánták, végül – a katolikus egyház és a hitleri Németország egyre romló viszonya miatt – a német nácizmus ellen is irányult.⁷⁵ A rendező Magyarország ebben a helyzetben újra magára vette a kereszténység védőbástyája szerepét, ekkor „az újpogány bolszevizmus és náci fertőzés ellenében”.⁷⁶ Ugyanebből az időszakból idézhetjük Németh Lászlót, aki az orosz szocializmussal szemben határozta meg Magyarország szerepét, s hangsúlyozta az ország mindenkori Nyugathoz tartozását.⁷⁷

Az 1940-es években a Szovjetunió elleni háború igazolásaként a kormány gyakran használta fel a védőbástya-eszme azon változatát, amely szerint Magyarország a Nyugat védőbástyája a keleti barbársággal szemben. Ugyanebben az időszakban azonban olyan értelmezése is létezett a kereszténység védőbástyájának, amely azt hangoztatta, hogy a magyarság mindig is önálló úton járt, sem akkor, sem most nem szolgálta ki más nemzetek politikai-hatalmi törekvéseit.⁷⁸

Illyés Gyula úgy értékelte Magyarország történelminek nevezett hivatását, hogy annak teljesítése mindig más népek érdeke volt, az ország részéről pedig érdek nélküli önfelelőtlenség. Ezért azt javasolta, hogy a kereszténység védelme ezentúl legyen Isten feladata, a magyar pedig védje meg saját nemzetét. Utóbbi számára nem területi, politikai védelmet jelentett a külvilággal szemben, hanem olyan intézkedéseket, amelyek a magyar társadalom belső problémáit oldják meg.⁷⁹ A Rákosi-korszakban „a demokrácia leghatalmasabb védőbástyája” a Szovjetunió volt.⁸⁰ Miután azonban Tito Jugoszláviában a különutas politika mellett döntött, Rákosi kiadta a jelmondatot: „Magyarország nem

⁷⁵ GERGELY Jenő, *Eucharisztikus világkongresszus Budapest, 1938*, Bp., Kossuth, 1988.

⁷⁶ GERGELY Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*, Bp., ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997, 30.

⁷⁷ „Magyarország a Nyugathoz tartozik, s végvéra volt nemcsak a török, de az egész bizánci öv ellen, amióta áll. Legnagyobb büszkeségünk, hogy a sivatagterjesztő török kultúrájú népek közül egyedül mi lehettünk a Nyugat alkotó kedvének az egész második millenniumban részesei.” NÉMETH László, *Nyugat és Bizánc = A magyar esszé antológiája*, I, *Sorskérdések*, kiad. DOMOKOS Mátyás, Bp., Osiris, 2006, 889.

⁷⁸ 1943-ban ez volt például Bajcsy-Zsilinszky Endre véleménye. Lásd VIGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*, Bp., Akadémiai, 1979, 145.

⁷⁹ „Én beélném, ha a kereszténység helyett, melyet isten sugallt és teremtett, s így nyilván adott esetben meg is tud védeni, a nemzet a védtelenek, az özvegyek, árvák, a munkások és nincstelenek védelmére adná magát, s ha nagyra akar nézni, hát a kereszténység elveinek védelmére. Közép-európai hivatásunkat is tehát abban látom, hogy gyorsan, minden mellékgondolat nélkül valósítsuk meg magunk számára mindazt, ami nemcsak egy népet, de több népet is boldoggá és szabaddá tehet: a rengeteg ígéretet.” ILLYÉS Gyula, *Magyarok: Naplójegyzetek*, II, Bp., Nyugat, 1938, 297.

⁸⁰ „Ezen belül mindenütt támogatják a reakciót, mindenütt szítják a háborús hangulatot, és mindenütt uszítanak a demokrácia leghatalmasabb védőbástyája, a nagy Szovjetunió ellen. Ha a második világháború idejében esztendőkön keresztül a Szovjetunió népeinek vállára nehezedett a fasizmus elleni harc orosz-lánrésze és a haladó emberiség a Vörös Hadsereg hőseitől remélte és joggal remélte a fasizmus megsemmisülését, úgy most az imperialista világuralmi törekvésekkel szemben megint a Szovjetunió az a bástya, amelyen megtörik a reakció minden hulláma.” Rákosi beszéde a nagybudapesti pártaktíva előtt 1947. október 31-én. RÁKOSI Mátyás, *A fordulat éve*, Bp., Szikra, 1950, <http://mek.oszk.hu/04400/04493/04493.htm#16> (Letöltés ideje: 2012. július 2.).

rés, hanem erős bástya a béke frontján”. Ezzel is kifejezésre akarta juttatni, hogy Magyarország – Jugoszláviával ellentétben – hűséges marad Sztálinhoz és a Szovjetunióhoz. A jelmondat a továbbiakban a Rákosi-beszédek gyakran ismétlődő elemévé vált.⁸¹

1948-ban Rákosi célul tűzte ki „az egyház és a népi köztársaság viszonyának rendezés[ét]”.⁸² Ezt követően az egyházak folyamatos támadásnak voltak kitéve, elkezdődtek a kommunista elnyomás évtizedei. A magyar katolikus egyház ebben a helyzetben úgy tűnt fel, mint a kereszténység védőbástyája a kommunizmussal szemben. XII. Pius pápa az 1949. február 14-ei titkos consistoriumon tartott beszédében a magyarság kereszténység védelmében kifejtett tevékenységének – Szent István óta tartó – folyamatoságára helyezte a hangsúlyt, amikor reményét fejezte ki, hogy a magyar katolikusok szilárd hittel és kitartással viselik az újabb megpróbáltatásokat.⁸³

1956-ban a forradalomban részt vevők a nyugati országokhoz fordulva segítségért újra hangoztatták Magyarország egykori kereszténységet védő szerepét.⁸⁴ Mindszenty József november 3-ai rádióbeszédében azt hangsúlyozta, hogy a magyarságnak mindig a Nyugatot kellett védenie, aminek negatív következményei voltak a nemzetre: „Ám folyton szabadságharcokat kellett vívunk. Legtöbbször a nyugati országok védelmében. Ez megakasztotta a nemzetet, mindig újra saját erőnkől kellett a felemelkedést keresnünk.”⁸⁵ A későbbi visszaemlékezésekben is megjelenik a védőbástya képe. Varga Béla végleges hazaindulása előtt (1991) a következőképpen nyilatkozott egyik interjújában: „Megyünk haza az én drága Budapestemre. [...] 1945-ben éppúgy, mint 1956-

⁸¹ „A folyó évi május 15-i parlamenti választásokon is a béke kérdése volt a döntő kérdés. Akkor adtuk ki azt a jelszót: »Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján.«” RÁKOSI MÁTYÁS, *Magyarország a békefront erős bástyája* (1949 decembere) = R. M., *A békéért és a szocializmus építéséért*, Bp., Szikra, 1951, <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm> (Letöltés ideje: 2012. július 2.). „A mi feladatunk, a magyar demokrácia feladata, hogy a maga szakaszán biztosan és megingathatatlanul álljon, hogy az ellenség megértse, hogy a mi országunk nem rés a béke frontján, hanem erős bástya.” Beszámoló a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Kongresszusán, 1949. március 15. RÁKOSI MÁTYÁS, *Építjük a nép országát*, Bp., Szikra, 1949, <http://mek.oszk.hu/04600/04670/04670.htm> (Letöltés ideje: 2012. július 2.).

⁸² SALACZ GÁBOR, *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*, München, Görres Gesellschaft, 1988, 9.

⁸³ „E szorongató helyzet közepette azonban, Tisztelendő Testvérek, nem nélkülöztük az irgalmasság Atyjának (vö. Kor. 1:3) mennyei vigasztalását, s ez enyhítette fájdalmunkat. Ennek egyik forrása a magyar katolikusok szilárd hite, akik a legviszontagságosabb helyzetükben is megtesznek minden lehetőt ősi vallásuk védelmére és megújítják elődeik hajdani kemény kitartását; továbbá az a szilárd, atyai lelkünkben melegengett bizalmunk, hogy Magyarország püspökei mindenkor tökéletes egyetértéssel és ügybuzgalommal töreksenek majd megvédeni az egyház szabadságát, teljes erővel megszilárdítani a keresztények egységét, és fönntartani bennük azt a reményt, amelyet, mivel az égből származik és isteni kegyelem táplálja, ez életnek sem sanyarúságai, sem igazságtalanságai nem képesek kioltani vagy meggyöngíteni.” *Uo.*, 184.

⁸⁴ Az egyik rádió így kérte a Nyugat katonai beavatkozását a magyar forradalomba: „Kérünk minden nyugatnémet adót, amely adásunkat fogni tudja, adja tovább angol, német, francia nyelven. Segítséget kérünk! Magyarország mindig a Nyugat védőbástyája volt. A helyzet óráról órára súlyosabb. Csak katonai segítség menthet meg bennünket!” *A forradalom hangja: Magyarországi rádióadások, 1956. október 23–november 9.*, szerk. VARGA LÁSZLÓ, Bp., Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989, 496.

⁸⁵ *Uo.*, 461.

ban, Budapest volt Magyarország és Európa védőbástyája, a történelmi próbatételkor reménytelenül is küzdött a zsarnokság ellen.”⁸⁶

A 20. század második felére az európai emlékezetben a kereszténység védőbástyájára mint emlékezhelyre egyre inkább a felejtés homálya borult. Ezzel szembesült például a cannes-i filmfesztiválra kiutazó Déry Tibor, aki nemcsak a Nyugat felejtését regisztrálta, hanem (ön)ironikusan mutatott rá, hogy a magyarság ellenben emlékezni akar.⁸⁷

A magyarok számára a védőbástya eszméje a mai napig élő emlékezhely. Egyes politikusok erre hivatkozva még a 90-es években is hálát és segítséget vártak a Nyugattól.⁸⁸ Egy Gallup-felmérés azt is kimutatta, hogy 1993-ban – kortól, iskolázottságtól, lakóhelytől függetlenül – a lakosság kétharmada, 2000-ben pedig 71%-a értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt soha sem (most sem) hálálták meg nekünk”.⁸⁹

ORSOLYA SZÁRAZ

The Bastion of Christendom

The Institute of Hungarian Literary and Cultural Studies at the University of Debrecen formed a research group in 2010 in order to launch the research of Hungarian *lieux de mémoire*. This paper was written within the frameworks of the research group. Its basic hypothesis is that the identification of Hungary as the Bastion of Christendom is an established part of Hungarian collective memory. This paper attempts to demonstrate the changes of this *lieux de mémoire*, regarding its meaning and function, from its formation up to the present day.

⁸⁶ CSICSERY-RÓNAY István, „A magyar nép büszkesége embersége legyen” = *A demokrácia fellegrvárának építői: Csicsery-Rónay István, Horváth János, Török Bálint írásaiból*, szerk. TÖRÖK Bálint, Bp., Századvég, 2002, 242.

⁸⁷ „- Magyarország? – ismételték tűnődve. – Ázsia? – Onnét jöttünk – mondtam –, több mint ezer éve. De tudniuk illene, hogy hosszú évszázadokig mi voltunk az önök védőbástyája a török ellen. Ha mi nem vagyunk, Brigitte Bardot ma egy Champs-Elysées-i háremben sínylódna, mélyen lefátyolozva. – Köszönjük – mondták.” DÉRY Tibor, *Hordalék Cannes-ból (1971. május)* = D. T., *A napok hordaléka*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1982, 136.

⁸⁸ Lásd pl. Moldován Béla (az erdélyi Kereszténydemokrata Párt szóvivője) beszédét egy 1992-es konferencián: „Mit csinál Nyugat? teszem fel a kérdést. Hogyan hálálja meg azt, hogy Magyarország mindig a Nyugat védőbástyája volt, bástyája a tatár, bástyája a török, bástyája a kommunizmus ellen. Elfelejtette azt: ha nincs 56, ha nem vérzik a magyar ifjúság, ha nem vérzik a magyar munkásság, akkor nem lehetne beszélni Poznanról, Walesáról sem, és nem lehetne beszélni a kommunizmus eltűnéséről sem. Nem könyörögni, és nem koldulni akarunk a Nyugattól, de azt joggal várjuk el, hogy azt az országot, azt a népet, amely annyit szenvedett, és amely megvédte őt nagyon sok keserűségtől és nyomorúságtól, legalább elismerésre méltassa.” *Hódoltságban, I. magyar történelmi konferencia az elnyomatás évtizedeiről*, szerk. KISS Rezső, Bp., Zrínyi, 1992, 25.

⁸⁹ <http://www.gallup.hu/gallup/orszagkep/oim19.htm> (Letöltés ideje: 2012. június 11.).